

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VIII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жасанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ә. Әбдіманұлы, З. Бисенгали, Т. Есембеков,

Б. Жақып, А. Жақсызықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,

Ә. Тарап, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,

П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),

И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ә. Тарап*

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Дәдебаев*

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ә. Әбдіманұлы, [Т. Қекішев], З. Бисенгали,

З. Сейітжанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай,

М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор *Қ. Мәдібаева*

А 13 **Абайтану.** Тандамалы еңбектер. VIII том. Пәнаралық зерттеу /

Ж. Дәдебаев, Ә. Әбдіманұлы, [Т. Қекішев], З. Бисенгали, З. Сейіт-

жанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай, М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек,

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов; жауапты ред. Қ. Мәдібаева; жал-

пы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.

– 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

VIII томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын пәнара-
лық зерттеудің иетижелері корініс тапқан. Онда Абайдың ілімі, әдеби мұрасы, абайтану
тариҳи, акын шығармашылығында негізделген құндылықтардың негіздері, пайымдау
мен бағалау жүйесі, білім концепциясы, поэтикасы, шындық және шығармашылық
қиял, мазмұн мен пішиң секілді мәселелер қоғамның интеллектуалдық және тұракты
дамаудың сабактас қарастырылған.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең та-
нуға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбасының шығармашылық мұрасын пәнаралық зерт-
теу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)
ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жасанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

VI тарay

АБАЙ МЕН АҚЫТ

Қандай бір өнер иесі болса да оның үлгі-өнеге алған тәлімдік мектебі болары белгілі. Тамырын тереңге тартып, кемелденуіне ықпал етер бастау-бұлағы болмақ. Ақыт ортасынан оқшаша өсken ақын емес, талап-таланттының ұшталып-шындалуына әсер еткен өнер көздерінің бірі – халықтың ғасырлар бойы жасаған халық әдебиеті мен өзінің алдындағы ақын-жыраулар поэзиясы болса, екіншісі-ұлы ақын Абай болды. Әсіреке Ақыт өмірінің соңғы кездерінде Абайға ерше дең қояды. Өйткені XX ғасырдың басын ала Абай мұрасының сымбат-сәні мен терен мәні қазақ еліне ғана тарап қоймай, шекара шебінен асып, ата жүрттап алыстағы ағайындардың да үлгі-өнегесіне айналғанды. Біріншіден, Абай шығармалары қалың қауымға рухани нәр берсе, екіншіден, ақындықты мұрат еткен талапкерлердің адастырmas теомірқазығы болды. Соның бірі – Ақыт Улімжіұлы.

Ақыт ұлы ақынның өлең-өрнегінен көп үйренеді. Әсіреке алпысты аралаған шағында жазған елу бес өлеңнен тұратын «Факылиялық үндеулер» атты өлеңдер топтаомасы бұған дәлел. Ақыт өзінің осы шығармалары туралы «...марқұм Абай Құнанбай қажы ұлының кітабынан өрнек алып, осы ғақыллялық, нақылдық үндеулер кітабын жаздым. Шіркін, Абай адамының жуырда есіне түспейтін сөздерді тауып, соны өрнектеген екен.

Мен де сондай есіме түсे қалған сөздерде кіргіздім. Сондай-ақ Абай өлеңдерінің үзіндісін басына алып, курделі лебіздерін шештім» – деп түсінік береді.

Ең алдымен Ақыт Абайдың, рухани әлемін дұрыс танып, оның ақындық құдіретін жоғары бағалаған.

Ақындар бізден бүрін өткен талай,
Әсіреке, Құнанбай баласы Абай.

Солардай еткір сөзді тапасам да
Ойымды жеткізейін құрай-жамай, –

деп, кішіпейілділік көрсете сейлеп, Абайды ауызға алуы жай емес. Абайдың даналығын, терендейдігін жете түсінгендікten оны қадір тұтады, өнеге алады. Ақыттың «Ғакылиялық үүндеулер» топтамасы Абай сыңды ойшылдан үлгі-өрнек алуы нәтижесінде, екіншіден, ақыл-ойының әбден кемелденіп, қоғамдық сана-салты, өмір-тіршілікті жан-жақты пайымдай отырып жазған шығармасы. Сондықтан бұл топтамалары Ақыт шығармашылығының биік белесі тәрізхді туындылар. Бұл өлеңдерінде Абай әсері анық сезіліп тұрады. Абайдың көптеген өлең жолдарын сол қалпында пайдаланып та отырған. Абай үлгісі Ақыт өлеңдерінің сыртқы формасы (буын, бунақ, тармақ, үйқас) яғни техникалық жағына да анғарылып тұрады. «Он бес» және «он жетінші» тақта сздерін Абайдың «Сегіз аяғының» үлгісімен жазса, басқа тақта сздерінде Абайдың тәләм-тағылымы бой көрсетіп, ой түйіндері жалғастық табады.

Абай «Бір дәурен кемді күнге-бозбалалық» атты өлеңінде әр нәрсенің өз уақыты болатынын ескертіп, жастық шақты пайдалы іспен дұрыс еткізу керектігін айтады. Екі келмес ғұмырды «ең-еңемен еліріп, женіл-желпі өткізіп» алудан сақтандырады. Ешкімнен тектеу-тыым көрмеген санасыз шалдуардың түбінде бір өкінішке өртенері хақ. Абай:

Басында екे айтпаса ақыл-жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық.
Қалжынбассып еткізген қайран дәурен.
Түбінде тартқызыбай ма ол бір зарлық, –

десе, Ақыт:

Басында атасы айтпас тиімді ақыл,
Терісін ағайыны десе макұл.
Сандырақтаң жыңылып, тұрып-жүріп,
Жаңа басқан балада аптыл-тапыл.
Бір зарлығың артында таттырмай
Қайран өмір қалжынмен отсе ғапыл, –

дейді. Екі ақынның ойы да «бес күндік майдан өмірден опық же-
меу». Адамды аздыратын «ыртың мен жыртсанға» алданып қал-
маяу. Ұстаз бен шәкірт ойы бір арнаға құйғандай, мазмұн-мақсат
сабактастығы бірден-ақ байқалады. Абай көп нәрсеге қырсығын
тигізіп жүрген кеселді пысықтарды шеней келіп:

Күшік, иттей үйіріп тұр,
Кісіден кеммін демейді, –

деп кейістік танытса, Ақыт:

Күшік иттей шәуілдең,
Алды-артынды орайды, –

дейді. Абай өлеңінен ешкімнен кем емеспін деп керден қаққан ке-
сірді көргендей болсақ, Ақыт өлеңінен оңтайы келсе омақа асы-
руды мақсат етер залымдарды көргендей боламыз.

Абай заманында патша әкімшілігінің ел ішіндегі сойыл соғыр
ұсақ әкімдерінің іс-эрекеті қазақ даласында алауызықтың отын
жағып, күңкіл-күбірді көбейтті. Шен-шекпен үшін талас-тартыс-
қа түсіп, пәле-жала етек алды, тіпті халықтың психологиясы өзге-
ре бастады. Осындағы тұста кеселді пысыққа кейіген Абай:

Бір сөз үшін жау болыш,
Бір күн үшін дос болыш.
Жұз құбылған салт шақты, –

деген болатын. Ал Ақыт күні үшін ғана дос болып, бір тойғанға
қош болатын опасызхардың сиқын ашады.

Бір күн көңілін таппасаң,
Қазір тұrap өш болыш.

Бұл – қысқа күнде қырық құбылғандардың қылығы. Осы өлең
жолдарындағы Абай әсері, ешқандай дәлелдеуді қажет етпесе, ке-
рек. Мұндай ұқсастыққа мысалдарды тағы да тізбектеп келтіруге
болар еді. Алайда осының өзінен-ақ, Абай ықпалын байқауға бо-
лады. Ақыттың топтамалары тікелей Абай шығармаларынан өр-
нек алып, ден қоюдан туған. Демек, Абай шығармаларынан өрнек

алып, ден қоюдан туған. Демек, Абай Ақыттың эстетикалық та-
нымының көнеюіне әсер еткен. Ақынның «Faқылиялық ұндеуле-
рі» Абайдың «қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Қыран
бүркіт не алмайды салса баптап», «Қалың елім, қазағым, қайран
жұртый», «Көнілім қайтты доостан да, дұшпаннан да», «Жігіттер
ойын арзан, күлкі қымбат», «Сабырсыз арсыз, еріншек», «Мұз
болады болысың», «Бойы бұлған», т.б. өлеңдеріндегі оймен ұн-
дестік тауып, ортақ арна тартқандай болады.

Бір ескеетін жай Ақыт Абайға жалаң еліктеп оның көлеңке-
сінде қалып қоймаған. Абаймен рухани ұндес болған. Ақыт за-
маны алға тартқан көкейкесті жайларды Абайға сүйене отырып
өз саннасында қайта қорытып, өзінше түйіндеу жасап отырған.
«Алтыншы тақта сөзде» былай дейді:

Ынсан, ақыл, ар-ұят бір бастагы,
Бәрі түгел біреуге тұрмastaғы.
Бұл төөртеуі біреуде жылыған жан
Келісімсіз еш мінез қылmaстагы..

Ақын атаған төрт қасиет бүкіл адамгершіліктің ажары деуге
болады. Ол осы қасиеттерді жастардың басынан табылса дейді.
Егер әр уақыт ар-ұятты ойлап, әр нәрсеге аранын ашпай, ынсан
етіп ақылмен шешпесе, онда ол адамның азамат атанып, алысқа
бара қоюы қыын. Бұл кез келген адамның аттап өтуіне болмайтын
кісілік белгілері десе де болады. Абай танымының таяныш-тұғы-
ры бүкіл тіршілікпен астасып жатқан адамгершілік немесе кісілік
қалып болса, оны Ақыт та көп өлеңінің өзегі етіп, өмірлік мұрат
тұтқан. Сейтіп, ақын нағыз адамдықты атты биік ұстауға шақы-
рады.

Абай тәлім-тәрбие мәселесіне үлкен мән берген. Өзінің бір-
неше қара сөздерінде жастар тәрбиесінің басты-басты мәселесі
жөнінде келелі ойлар айтады. Ұстаз ақын Ақыт та жас буынды
адамгершілік рухта тәриелеуді өз шығармаларының үлкен бір
өзегі етеді. Жақсы адам болып қалыптасуды бір шарты-балага
жас кезінен тәрбие беру деп біледі.

Әдең, ғылым үйрену,
Жеті менен сегізден.

Әдеп сақтау-адамгершілік негізде қалыптасқан әлеуметті дәстүр. Егерде қалыптасқан халықтық қағида бұзылса, кіслік келбетке ақау, ұлттық наымысқа дақ түсіү мүмкін. Сондықтан да әдептілікті тағылым-таразысы ретінде қараған ақын «баланы – жастан» дейтін принцип негізінде екі нәрсені-әдеп пен ғылымды жеке бөліп айтады. Өйткені үлкен адамгершілікке барад жолдың басы-әдептілікten басталатын болса, дүниенің сырьы, елдің ертеңі ғылымға байланысты екенін жақсы түсінген. Сондықтан жас үрпақтың бойына әдеп пен ғылымды жас кезінен бастап сініру керек деп ұғады. Ал Абай да «ғылымсыз ахрет те жоқ, дүние де жоқ» деп ғылымның орнын жоғары қойғаны белгілі. Екі ақынды көбірек толғандыратын басты нәрсе-адам өмірі, үрпақ тәрбиесі. Қайтогенде нағыз адам қалыптаспақ деген түпкі түйінді шешуге көп ден қойған.

Абай «баланың жақсысы-қызық, жаманы күйік» дей отырып жаңа да жақсы адам тәрбиелеуді көптереген жолжосығын көрсеткен. Абайдың педагогикалық ілімін сүйеніш –тірек еткен Ақыт та жастар тәрбиесіне ерекше назар аударады.

Жақсы бала көз нұры,
Жаңып тұрган шырақтай, –

деген сөзі арқылы жақсы баланы ата-ананың жанып тұрган шырағына былай келіп:

Әдеп пен иба жақын-ды,
Бұлара тұтқа ақыл-ды, –

дейді. Әдеп-ибаны ақылдан бөлмейді, ақылды олардың тірегі ретінде қарайды. Яғни, тәлім-тәрбие әдеп, ғылым, ақыл-осы үш бағытта болуы керек. Үшеуінің басы біріккенде ғана жақсы адам өсіп шықпак.

Отарлаушылар ел билеуге «жаңалық» енгізіп, халықтың билік дәстүрін өзгетті. Әkkі құлық, айлакер, билік арқылы елдік тұтастықты бұзып, әлеуметтік-экономикалық және рухани тәуелділікке мәжбүр етті. Осыдан келіп жатқа жалбаңдаушылар көбейді. Ақыттың:

Естерінен адасыш,
Ұлықсыған ұл туды.
Шепесіне жармасқан,
Биліксіген қыз туды,—

деп қынжылатын себебі – осы. Енді қайту керек? Бұдан құтылу-
дың бір жолы – оқу-білім деп есептеді, жаңа үрпақ тәрбиелеуді
мақсат етті.

Тіл үйрен шуршіт, мұнғыл, орыс болсын,
Мейлі тұзу, мейлі ол бұрыс болсын,—

деді. «Мейлі тұзу, мейлі ол бұрыс болсын» деген сөзінде үлкен
мән бар. Қандай халық болса да, оның тілін білсөң ғана бұрысы-
нан қашық болып, дұрысынан үйренесің және жақсы-жаманын
ажырату да қын болмайды деген ойды мензейді. Абай да «За-
рарынан қашық болуга, пайдасынан ортақ болуга білмек керек»,
деді емес пе? Екі ақынның да ойы бір сағаға сарқатындей. Екеуі
де көп тіл білуді білімділіктің алғы шарттарының бірі ретінде қа-
райды.

Ұстаз Абай өзінің «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңінде
жастардың қандай нәрседен қашық: қандай іске асық болу керек
екенін санамалап тұрып атаған гой. Жақсы қасиеттердің қатарын-
дағы бес асыл ісі:

Талап, еңбек, терең ой,
Қанагат, рақым ойлап қой.

Ақыт өз ойын былайша сабактап үн қосады:

Қанагат қарын тойғызар,
Аранды артық қойғызар.
Рақым-шапағат көнілді
Адамды тату болғызар.
Ой ойланып іс қылса,
Ақылды мига конғызар.
Талапты болып талпынбақ,
Тең құрбынан озғызар.
Ерінбей еңбек қылаңыз
Қолынұңды шынға созғызар.

Осындағы Ақыттың айтып отырғанын адамгершілік аясын көңілдегі Абай атаған бес асыл іс – абайдан үйрене отырып, ақын өзінше айтып, өзінше түйіндеген. Сонымен «Ғақылиялық ұндеулер» – топтама өлеңдеріндегі тереңдік пен уыттылық Абайдан бастау алған.

Жігіттер, тіршіліктің қадірін біл,
Ақыл ойла, мал-ізгі, тап-таза жүр, –

деген жолдар ғақиялық топтаманың негізгі арқауы. Ұлы Абай сынды суреткердің туындыларындағы шыншылдық пен сыршылдық ақын жанын бей-жай қалдырмай, кеменгер ақынның көлелі ойы Ақыт жүргегінің лұппалін дәп басқан. Сейтіп, Абаймен рухани үндестік тауып, оны пір тұтады.

Бір жағында жауы көп,
Бір жағында дауы көп.
Өксіп, жылан өтті ғой
Қара қазақ қамын жеп, –

деген Абайға арнау сөзінде терең шындық жатыр. Сөз өнерінің опарқын біліп, талант даралығын жете ұғынған адам ғана осылай сөйлесе керек. Сонымен бірге Ақыт адам портретін жасауда да Абайдан үлгі алған.

«Алпысты аралаған ел ағасы» шаққа жеткенде сұлу эйелдің сымбатын сөзбен мұсіндейді. Ақыттың бұл өлеңі ұлы ақынның «Қақтаған ақ күмістей кең майдалы» өлеңінің үлгісінде жазылған. Ақыт та «Ақ күмістей кең маңдайдан» бастайды да, эйелдің дene мүшелерін даралап жекеклеп (сызылған қас, нұрлы көз, қыр мұрын, алқызыл бет, ақша жүз, кірсіз тіс, жазық жауырын, тік иық) бейнелі сөздер арқылы сипаттап өтеді. Оның сұлулығын ашып, әрлей түседі. Сөз жок, бұл Абай әсері. Бірде

Үлбіреген тамагы.
Жазық-жаттық қабагы.
Кеудесінде қос алма
Қисаймаган сабағы.

Немесе:

Ақ саусагы әжімсіз,
Еріне таза жүргегі.
Қолаң шашы жібектей
Балтырын соғып жүреді,—

дейді. Сұлудың ажар-көркін көрген жанның «жүрегі толқып лоблымай» қалуы мүмкін емес. Бұл арада ақынның сезім сыры байқалып қалады. Ал, «еріне таза жүргегі» деген жолдан әйелдің адамгершілік адалдық жан сарайынан хабар тапқандай боламыз. «Қолаң шашы жібектей, балтырын соғып жүреді» дегенде жанды бейнеге айнала бастайды. Ақыт ұлы Абай мұрасының әсерімен жазған топтама өлеңдерінің бірінде сұлу әйелдің көз тартарлық көркін осылайша келісті бейнелейді. Мұны да Абай өнегесі деп білсек болады. Сонымен, кезінде Абай үні ата жұрттан алыстағы қазақ қауымына да кең тараған, өнер иелеріне нәр беріп, ұстаздық еткен.

Адамзат қоғамының ұзақ тарихында адам болмысы туралы аз айтылмаған. Өйткені адамдардың қарым-қатынасы, іс-әрекеті өмірдің күнгейі мен көленкесі аясында көрініс тауып отыратындықтан өмірдің де, өнердің де ең басты мәселесінің бірі – адам немесе адамгершілік. Адам қандай болуы керек? Оның өмірінің мәні неде деген сауалға көптеген ойшылдар назар аударған және өздерінің ой-тұжырымдарын да білдірген. Осы реттен келгенде ұлы Абай да адам болу мен адамгершілік жолын жүйелі жырлаған ақын екені аян. Академик М.Әуезов: «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қойды» [1, 169], – деп бекер айтпаса керек. Ақын көптеген туындыларында адамтанудың сырына терең бойлаған. Оның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» және «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» атты екі өлеңі бірін-бірі толықтыра түсетін терең мағыналы туындылар. Осы өлеңдерінде ақын бүкіл адам баласын тән ақиқат арқылы улken философиялық түйіндеулер жасай-

ды. Сонымен бірге халық тағдыры, адамның жағымсыз мінездерін шенеп, адамгершілікті ту етеді. Абай шәкірті болға Ақыт та ұстаз өлеңдерінде айтылатын ойды өзінше толғап «күрделі лебіздерін шешеді». Ақыт «екінші тақта сөзінде»:

Еріпшек қыла алмайды адал еңбек,
Өзі ерінсе кім қылар оған селбек.
Жырым-шеттік, тоқты жеп ғадат қылыш
Өзім өнер таптым деп қағар көлбек.
Адамдық пен жамадық арты ашылып,
«Мың күн сынбас, бір күні синар шөлмек».

Ақыт туындыларында Абайдың бір тармақ өлеңін («Мың күн сынбас бір күні синар шөлмек») өзгертпей алады да, айтылар ой сарабын өзінше айтады. Абай «ұрлық, қулық қылганын» пысықтыққа санайтын адамдардың әрекетін ашса, Ақыт «жырым-шеттік, тоқты жеуді» әдетіне айналдырып, оны өнер деп есептейтін жалқаулардың арам пигылын көрсетеді. Нысана объектісі – бір. Екі ақын да арамдықтың арты жамандықпен бітетінін ескерtedі.

Абай мен ақыт өлеңдерінде жаман мен ақылды адамдардың іс-әрекеті шенdestіrіle суреттеледі. Абай қара қылды қақ жарып әділін айту, әр нәрсенің өзіне лайық дұрыс бағасын беру жақсы адамға тән әрекет деп есептесе, Ақытта осы ойды тарататын –

Ақылды қара қылды қырық жармак,
Әр нәрсенің парқы бар неше тармақ.
Турапыл, түзу көңіл шын жақсыны
Жаратқан әуел бастан құдай арнап, –

дейді.

Ақындар өлеңдерінің құятын сағасы – адам бойына адамгершілік ұстанымдарын орнықтыру. Адам деген ардақты аттың мәртебесін төмендетпей, соған лайықты болудың жолын айту. Кеменгер Абай жоғарыда аталған екінші өлеңінде әлеумет өмірінде кездесетін кеселді әрекеттердің кесірін дөп басады. «Терін сатпай, телміріп көзін сатып, теп-тегіс жұрттың бері болды аларман» деп тер төгудің орнына телміретіндерге күйінеді. Бұдан соң көп алармандарды санамалап етеді. Адам мінезіндегі күйі қызықтарды дәл сипаттап ашып береді де, «шошимын кейінгі жас

балалардан» деп кейістік танытады. Ақыт өлеңінен де осы жай анық анғарылады. Алакан жайып, амалдайтындарды дәл мінездейді.

«Қартайдық, қайғы ойладық» қандай заман,
Байқасаң жас мінезі сондай жаман.
Терін сатпай телміріп міндет артып
Елдігінің әдеті «берші маган».

Ақын «мал үшін арын сатқан анұргандарға» (бай, би-тәре, жарлы, шабарман, ауыл басы, зәңгі, күнде т.б.) шүйіледі. Бұл сол тұстағы қазақ қоғамының дерті болатын. Сондықтан Абайдың адамгершілікті терең толғаған өлеңдері Ақыттың да ой-арманын дәп басады. Ақыт та Абай атаған сол армандардың әрекетін көрген, басынан өткізген. Тіпті «ұзын түнде үйқысы да қашқан». Адамгершілік асыл қасиеттердің атын атап, түсін түстеген Абай мұрасына үн қосуды парыз санаған.

Данышпан ақынның кісілік көргенділік пен абзал адамгершілікке тәрбиелейтін өлеңінің бірі – «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» екені белгілі. Абай ойын жігіттерге қарата айтып, олармен сыр-сұхбат құргандай болады. Екінші жағынан кемелдікке жету, адам болу жайындағы танымын анғартады. Сонда жақсылыққа ұмытылған талапты жас не істеуі керек? Өмір тағылымы не-ні қажет етеді? Аса мәнді ізгі қасиеттерді (талап, адалдық, тұрақтылық, байыптылық, бірлік, татулық т.б.) атап, оны жастардың ой-санасына сініруді мақсат етеді. Ұлы ақынның осындаі пайым-танымын тірек еткен Ақыт қалай жырлайды:

Шын көңілден болса екен мұндақсаның,
Қақ жүректен болса екен сырласқаның.
Сырынды сыртқа шашып, артынды апса
Не болмақ достық қылыш пындақсаның?! –

деп сырласқан мен мұндақсаның адал және жалт бере жалтармайтын ұстамды, тұрақты болуын ескертіп алады, бұдан соң ойын одан әрі өрбітеді. Тікелей жігіттерге (жастарға) қарата тіл қатады. Абайдың асыл идеялары Ақыт шығармаларында да жаңғыра түседі.

Бас қосып бірге жүрсөң күтісіп жүр,
Ақылды бірге қынып бітісіп жүр.
Алал ойын, таза ақыл, жылы сөзбен
Үятжыңмен зейініңді түртісіп жүр.

Немесе

Жат жанынан түнілсін сыйласқанда
Бірінді-бірің көрга шындаасқанда.
Гайбат, өсек кінәдан тап-таза бол
Өлдекімше күнкіл қылма қыр асканда.

Бұл арада ақынның айтпағы – татулық пен сыйластық, бірлік. Адамдар арасындағы адал достық, сүйіспеншілікті ең басты қажеттілік ретінде қарайды. Себебі адам – тіршіліктің тірегі, иесі. Сондықтан адамның қоғам алдында, адам алдындағы парызы, міндеті көп. Оның өзі ең төменин – адамдардың бір-біріне деген ықылас-ілтипатынан бастау алмақ. Бірлік-татулық болмаған жерде тірліктің де сәні кетпек, берекесіздік белен алмақ. Мұның бүкіл елге, қалың қауымға әсері болады. Сондықтан екі ақынның да «жігіттер» деп бастауында да мән бар. «Су бастан тұнбақ», тіпті жар таңдаудан да жаңылмай, женілтек-құбылма мінез көрсетпеуін, адалдық-тұрақтылық танытуды талап етеді. Ақын «Онынши тақта сөзінде былай дейді:

Женсік кой, көрсекызыар тез тозады,
Көргенге, көніл, шіркін, бой созады.
Жүрек толқын көнілдің тамырын білген
Ақырында ақылды сол озады.

Ақыттың айттар ақыл-кеңесі де адам мінезіндегі жақсы қасиеттерді аша түседі. Отбасын құруда барлық – байлыққа да, таршылық-жоқшылыққа да қарама, әйелдің жақсылығы сұлулықпен де өлшенбейді. Сонда қандай мінез-құлығы өлшем болмақ?

Ар-ұяты, ақылды, таза жарга,
Жігіттер, қанағат қып сен де тоқта,-

деп тұжырымдайды.

Өзінің іс-әрекетін таразылап отырмайтын, әлеуметтік-этикалық жауапкершілікті сезбейтін адамдардан бәрін күтүге болады. Ақылды адамның ойсыз болуы мүмкін емес. Ар-ұятты сактау адамдық өлшем. Ақын айтып отырган моральдық қалыптар адамгершілік қасиеттер жүйесінің бір бөлшегі.

Екі ақын да адамға тән жақсы қасиеттің бірі еңбеккорлық деп біледі. Өйткені адам еңбек арқылы бақытқа, еркін тұрмысқа, белгілі мақсатқа қол жеткізе алады деген байlamға келеді. Абай «Картайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» атты өлеңінде «терін сатпай, телміріп көзін сатқандарға» кейістік танытады. «Сегіз аяқта» жоғарыдағы ойын екінші бір қырынан сабактап «еңбек қылсан өрінбей, тояды қарның тіленбей» – деп түйеді. Өмір құбылыстарына терең бойлаған ұлы ойышыл көптеген өлеңдерінде еңбек туралы өз көзқарасын ашық білдіріп, тереңдетіп отырган. «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын» – деп еңбек етпеу, азғындыққа жол ашу мүмкін екенін айтады. Қалайда адамдық қадір-қасиеттің бір жағы адап еңбекте деп ұғындырады. «Терін сату» адам тіршілігіне қажетті шарттың бірі. Ал тілемсек болу арсызық.

Ақыт та өмірге бейімделудің бір жолын еңбекпен байланыстырады. Кейбір жастың «ауырдың асты, женілдің үстімен» мал табуга, тіпті ұрлық-қарлыққа бейім тұратынын жасырмайды.

Ендігі жас ізденең мал мен пайда,
Еңбекпен терін сатып іздеу қайда
Иә болмаса жортады күн-түн қатып
Тентіреп мал бекітіп әрбір сайда, –

деген жолдар сол тұстың (казірде де болуы мүмкін) шындығы. Оңай олжа іздең пайда табуды әдетке айналдыратындар да жоқ емес-ті. Ақын мұндайларға үзілді-кесілді қарсы екенін білдіріп:

Кульк-сұмдық ұрлықпен мал кетеді,
Сұм нәпсінді тия алмай ар кетеді.
Мал кетер, мазаң кетер зиян шегіп
Ант ішіп, өтірікке жан кетеді, –

деп үкім айтады.

Өмір қарама-қайшылықсыз болмайды. Бірақ ақ жолдан адаспауды нысана ететін Ақыт адамшылықта дақ түсіретін жаман әрекеттен (кулық, сұмдық, ұрлық, ашкөздік, өтірік) сақтандырып, жастардың өртеңіне аландайды. Осы арада Абайдың мына сөзін келтіру артық болмайды. Ол: «Кулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ –өнерсіз иттін ісі. Әуел құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, енбегінді сай» [2, 135], – дейді. Ақын тәлім сөзін тәрбие құралына айналдырады.

Ақыт та Абай үлгісімен жазған «Елу төртінші такта сөзінде» жастарға бағдарламалық ой ұсынады.

Ерінбекен екі асар,
Еңбекпен көпке сол жагар.
Жоқ болса тілті өнері
Жалданып жүріп мал табар.
Алал жүріп, алал түр
Ісің жақса құдайға
Адам қайтіп мін тағар.

Ерінбей іңбек етсе, көпке де жаратқан иеге де жағады екен. «Жалданып жүріп мал табу да» корлық емес деген орынды тұжырымға келеді. Адам мұраты – жақсы өмір. Бұған адап еңбек, етіп енжерлықтан аулақ болу арқылы қол жеткізуге болатын жолдарды ұғындыруды жөн көреді. Еңбек етуді қажеттілік ретінде қарап, оны адам өмірінен бөле қарамайды. «Еңбек қылмай тапқан мал дәүлет болмайтыны» Абай да ескертеді. Бұл жағынан екі ақынның ойы бір жерге тоғысып жатады.

Еңбек етпей баянды бақытқа қол жеткізу қыын. Сондықтан Ақыт та адамға лайықты қасиеттер қайсы? Ол неге жақын, неден қашық болу керектігін айтуды парыз санаған. Көбіне жастарды нысанаға ала отырып тіл қатады.

Ғылым ізде, еңбек қыл, талаң ойла,
Ең болмаса мал бақшы шаруалықта.

Немесе:

Кәсіп қыл, харекет қыл, ізде малды,
Жүргұл сыйламай қоя ма малды жанды.

Ақын ойы халықтың қағидамен байланыста өріледі. Халық жатып ішер жалқауларды «арамтамақ» деп ұнатпаған. Еңбек күн көріс көзі болса, екінші жағынан кісліктің кемелденуіне де айтартлықтай әсері болмақ. Екі оралмас уақыттың қадірін білуді, кәсіп қылып, харекет етуді ұсынады. Себебі адаптацияның жетістік адамға қуаныш сыйлайды. Еңбек арқылы өмірлік көзқарасы қалыптасып, кемелдене туғады. Сондықтан ақын жан-жақты біліп, жемісті еңбек, талмас талапты босқа айттып отырмағанына көзіміз жете туғады. «Талапты ерге нұр жауар».

Абай мен Ақыт адамның бойындағы міннің бірі надандық деп біледі. Өзі білметін, білгеннің тілін алмайтын қеудемсоктарды Абай «Біреуден біреу артылса», «Өзінен басқа ойы жоқ» деген өлеңдерінде мінеп-шенеген ғой. Абай ойын Ақыт та дамыта туғады. Өйткені надан адам жақсы, жаманды паралап жатпайды. Наданның басты сипаты «Ақылы болмас татымды, әдебі болмас жатымды». Себебі оның көкірек көзі бітеу, ойсыз жан. Сондықтан ол өзінің іс – әрекетіне де есеп беріп жатпайды. Ақыт «Он жетінші тақта сөзінде» надан адамның мінез-сипатын былай суруттейді:

Өзі жөнге келмейді,
Ақыл айтсаң безденіп.
Үлгісіз, шіркін жасынан
Бар өнері кезбелік.
Өзі болар білгіштей
Кісіге болар құлғаштей.
Шабарман болып шапқылаң
Мін тауып сөзден ілгіштей.

Бұл өнеге-өнер көрмеген, білігі жоқ адамның әрекеті. «Шабарман болып шапқылаудан» басқа ой-арманы жоқ. «Жөнге көнбейтін» мұндай адамдардың пайдасынан зияны көп. Надан адамның дүниетанымы да басқа болмақ. Өмір мәнін байлықпен ғана өлшеуі мүмкін. Өзін бәрін білетін адам есебіне қосады. Бірақ мұндай адам халық қамын, ел мұддесін ойлайтын биікке көтеріле алмақ емес. Сол себепті надандықты адам мінезіндегі кемістік ретінде әшкере етеді. Оның сұрқын тағы да аша туғады.

Шыңдық болмас сөзінде,
Бұлдық болмас өзінде.
Артынан үят бар емес
Бар көргені көзінде, –

деп түйіндейді.

Бұл арада ақынның «бар көргені көзінде» деген сөзінің мәні зор. Надан көз алдындағыны көріп-білсе жетіп жатыр. Ұлы Абай ғылымды жоғары бағалап, оны менгерудің жолдарын айтады. Оған қырын қарағандарды наданға балап, «надандықпен кім айтса, ондай түпсіз сөзге ерме» десе, осындаі кемшілік-қайшылықты көрген Ақыт та үнсіз қалмайды. Жоғарыдағы ойларын жинақтай келіп.

Сылдыр сөзді наданға,
Мәлдір еткен адамға,
Жүрек-көңіл берменді, –

деп ақын қараны көп ажырата бермейтін наданнан сақтандыра-ды. Бұл үрпақ қамы үшін айтылған сөз. Адам мінезіндегі кемістіктерді айту арқылы әлеуметтік қайшылықтардың да беті ашылады. Өйткені белгілі ортадан тыскары тұратын адам болмайды. Сол себептен Ақыт адамның бойындағы кесірлі мінездерді сын тезіне алып отырады. Қыңыр тартар қисық әрекеттерден аулақ болуды ұғындырады.

Жастардың бойына жақсы қасиеттерді сініріп жетілдіре түсуді мақсат еткен ақын талапты болу, ғылым іздеу – бәрі де жеке бастың емес, халық қамы екенін еске салады.

Талап қыл ғылым білуге
Халық, жұрт бол жүргүре.
Жұрт үшін ізде ғылымды
Қорлықсыз өмір сүруге.

Ақынның бұл сөзінің ар жағында ел мұраты жатқаның анғару қыын емес. «Қорлықсыз өмір сүру үшін» ғылым қажет екен. Білімді адам әр нәрсені ақыл-ой елегінен өткізіп отырады. Адам көз алдынан басқаны көрмей кері кетуі де мүмкін не өмір-болмысты ақылға салып кемелденуі де мүмкін. Осы тұрғыдан келген-

де Абайдың «тоқсан толғауы» және оның поэзиясын үлгі тұтқан Ақыттың да «он ойлануы» орынды екенін көреміз.

Абайды ұстаз тұтқан Ақыт адамның мінез-қылышындағы кемістіктерді санамалап айта отырып, одан сақтанудың жолдарын да нұсқап отырады. Сонда не істеу керек? Абай «ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» дейді. Абай мұрасын оқығанға дейін кең танымал болған Ақытқа Абай өлеңдері жаңа бір кеңістік ашқандай болады. Өнердің бір биік белесін таниды. Сондықтан «Ғақылиалық үндеулерін» тікелей Абайша толғауды мақсат еткен. Оқып көрейік:

Ішкі сырды сақтайтын жүрек теңіз,
Ақыл, қайрат бойында болса егіз.

Немесе:

Қастық, достық келеді жүректегі,
Ар-ұятты ақыл-ой күзеттегі.

Адам өмірінің мәнді болуының бір жағы осы ұғымдарға байланысты десек артық айтқандақ емес. Ақылды адам дұрыс, бұрысты ажыратға біледі. Басқаларға қайырмен қарап, жамандықтан сақтана біледі. Ақыл үлкен байлық, ақылмен ойланған нәрсе онды шешіледі.

Күш-қайраты, ерік-жігері мол адам ойға алғанын орындей алады. Сондықтан жігерлілік – адамның жақсы сапалық белгісі. Тіршілік тірегі – жүрек. Ол ақыл, қайратпен тығыз байланысты. «Ақыл, қайрат бойында болса егіз» деуі Абайдың «бірдей ұста» деуімен орайлас. Абай да, Ақыт та адам бойындағы жағымсыз мінез-құлыштарға көбірек назар аударады. Өйткені адам – қоғамның иесі. Адам тұзу болмаса, қоғам қалай тұзу болмақ? Абай заманында да, Ақыт заманында да ел билігі басқаның басқаруына өткен. Бұл жағдай шен-шекпен үшін қызмет етіп, пайда қуған жылпостарды көбейтті. Елдің бірлігі бұзылып талас-тартыс белен алды. Көз алдына көлгріспі, сырт айнала бере қиянат жасаудан тайынбайтын азғындар да аз болмаған. Осындай жат қылышқа ашынған Ақыт:

«Келіп-кетіп көп жүріп»
Мен қимасың деп жүріп.
Дүшпандығын өткізер
Бетіңде уды сепкізер.
Өтірік айтып бұрандап,
Ант айтып, құдай, құрандап
Еттен өтіп сүйекке
Жұлыныңа жеткізер, -

дейді.

Бұл адамшылықты ойламайтын адамдардың әрекеті. Мұндай жалған достан сақ болмаса орга құлатуы әбден мүмкін. Ақын ондайларды «құдайдан қорықпайтын, иман жүзін тоздырган антүргандар» деп бағалайды. Алайда адал досын алдаган алаяқтың да жолы бола бермеген. Күндердің күнінде басқаларға істеген қиянатының жазасын тартуы мүмкін.

Кейбіреулер бодан болған елдің ертеңімен шаруасы болмай, шенділерге жағымпазданады. «Араздық салып араға» дау-дамай-ды қоздыратын қуларды мінейді.

Дем алмай шауып қалаға,
Араздық алып араға,
Өтірік арыз көп салып
Басыпұы қояр жалаға.

Бұл – өтірік арыз жазып қалаға шабатын пысықайлардың сиқы. Қоғамдағы мұндай әрекеттерден елдің берекесі қашады. Жаляқорлық пен паракорлық арқылы әрекет ететін пысықтар көптің шырқын бұзып, өмірдің шырайын кетіреді. Сондықтан ақын өз кезіндегі әлеуметтік қайшылыктарға ұрындыратын кеселдерді өте орынды таңбалайды. Бас пайдасын ойлай берген адамның ынсабы азайып, араны ашыла түседі. Қолда барды қанағат етпеу тойымсыздықта ұрындырады. Жөн-жосықсыз күпілдеп мақтана беру де, көрінгенге көз салатын әүесқойлық та жақсы әдет емес. Ақыт не айтады:

Пайдакостік ынсапты кетіреді,
Мақтансақ артық сейлеп есіреді.
Көрінгенге көз салған элдекойлық
Ақ жол мен ар-үттүү өлтіреді.

Ақ жол мен ар-ұятқа дақ түсіретін қылыштарды ақын бекер атап отырған жоқ. Себебі халық жаңын арының садағасы етіп, ар-ұятты адамның асыл қасиеті деп санаған. Ар-ұятты сақтай білу жақсы адамға тән. «Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ» деп Абай кесіп айтады. Ендеше адам өзінің әс-әрекетінде ар-ұятты сақтап журу прызы. Мұның өзі отбасы, ағайын арасы, ел ішінің бірлігін нығайта түседі. Сондықтан Ақыт өз поэзиясы арқылы адам мінезінің сан түрлі сипатын ашып, шынайы адамдық қасиеттерді сақтай білуді талап етеді.

Ғұлама ақын, қоғам қайраткері Ақыт ислам дінінің шарт-тапттарын өте жетік білген. Қажыға барған, қазылық еткен. Сондықтан көптеген шығармаларында ислам дінін насиҳат етіп отырған. Бұл тараптан да Абай мен Ақыттың таным-түсініктері орайлас келіп отырады. Абай «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» десе, Ақыт «Сөзі рас, өзі жалғыз патша құдай, бар сөзі болады рас дәйім ұдай» деп тарата түседі. Сонымен, имандылық, адалдық, адамгершілікті мұсылманшылық парыз деп ұгады. Сол себептен Ақыт көптеген өлеңдерінде кісілікті тілге тиек етеді.

Қандай талант болса да оның үйренетін, тәлім алатын мектебі болары даусызы. Осы түрғыдан келгенде Ақыт өнеге алған ақынның бірі – ұлы Абай. Абайдың алғашқы өлең жинағы Ақыттың қолына 1934 жылы түседі. Ақын өлеңдері оған үлкен әсер етеді. Абайдың кеменгерлігіне бірден ден қойған Ақыт оны жоғары бағалайды, ұстаз тұтады. Бұл кезде ақыттың жасы алпыс алтыға келген еді. Соған қарамастан осы жылы Абай өлеңдерінің өнергінен үйрене отырып, елу бес тақта сөзден тұратын «Ғақлиялық үндеулер» атты жинағын жазады. Адам болмысына арналған туындыларының мазмұны терес, шоқтығы биік. Ақын адам мінезінің сан түрлі сипатын әр қырынан көрсетіп, жаман әрекеттен жириен-дірсег жақсы мінез-қылышты жарқырата ашып, ізгілік-адамгершілік, кісілікті жүйелі жырлаған. Осы ретте Абай мұрасының ықпалы аз болмағаны анғарылады.

Абай қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде биік белес болды. Оның өлеңдері өмірдің ең өзекті мәселелерін арқау ететін-діктен, кез келген адам өзін толғандырған сауалдарға жауап табар еді. Сондықтан XX ғасырдың басындағы ақындардың одан

үйренбекені, оған еліктемегені кем де кем. Өйткені ол өнере (поэзияға) қандай көркемдік ұстаным тұрғысынан келу керектігін айқындаپ берді. Екіншіден, Абай өз шығармалары арқылы халықтың көкірек көзін ашуға ден қойды. Ұлы ақын поэзияның әлеуметтік сипатының терендігіне ерекше мән берген. Осы ретте Ақыт пен Танжарық Абай мұрасына ерекше ықыласпен қараган. Бұл екі ақын да Абай жайында мақала жазған жоқ. Бірақ өлең арнап оның шығармаларының сыншылдық-сиршылдығын, жаңашылдық сипатын дөп басып, дәл таниды. Абайдай ұлы ақынның мұнына ортақтасады. Ақыт Абай үлгісінде өзінің бір жинағын («Фахылиялық үндеулер») жазады. Абай туындыларының мағыналық терендігіне таң-тамаша қалып Абайша толғауға ұмтылады.

Өуре болған ұлы Абай,
Тобықты тұған елімен.
Ол да кейіп кетіпті
Жүргізе алмай жөнімен...
Мен де альстым сенімен,
Санаңа сарық еміңмен.
Ойланызыңы бұл қазак
Үшады кімнің демімен [3, 258-259].

Ақыттың «өксіп-жылап, қазақтың қамын жеген» ақынға жаны ашиды. Үлкен арман-ойдан тұрған тілек, халқының қамы үшін налу. Ақын замана кейіпін жақсы үққан. Бір сөт «баарар жер, басар тау жоқтығына» налиды. «Онда, Құдай артымды» демеске де шара жоқ. Абай мұнына ортақтасу деген – осы. Өнер-білімнен кенжелеп қалған халқының тағдырына қамығы, көкірек көзін ашуға ұмтылу деген осы. Абай тағылымын алға тарта отырып өзінше ой өрбітеді.

Ұлы Абай өлеңдері мен қара сөздерінің барлығында адамды негізгі нысана етеді. Көрнекті ғалым М. Мырзахметұлы «Гуманист атаулы ғалымдардың бәрі де бұл дүниедегі асылдың асылы, ең бағалысы адам деп қарайды. Сол адамның бойында қалыптасатын мінез-құлдықтың ең басты сипаты неден тұрмақ деген сұраққа әр заман ойшылдары өзі жасаған заман талабына орай жауап беруге ұмтылған» [4, 96], – деген жазады. Осы ерекшелікті Ақыттан да табамыз. «Бойы бұлғақ, сөзі жылмақ» атты туынды-

сында ел қамын ойламайтын, пайдалы іске бармайтын және тыныш жүре алмайтын рухани-моральдық жағынан төмен адамның мінез-машығы, ниет-пейілі барынша шынайы ашылады.

Байды жаулап,
Адамды аулап,
Жай жүретін күні жоқ.
Сөз қыдырытып,
Ел құтыртып.
Жүректе иман, діні жоқ.
Арын сатып,
Бұтып-шатып
Он сөздің бір шыны жоқ.

Бұл қандай адам? Аузында тәубесі, жүргегінде иманы жоқ. Он сөзінің бірі шындыққа келмейтін «арын сатып, бұтып-шатып» жүретін нағыз жылманың мінездемесі десек те болады. Басқаша айтқанда жамандыққа жаңы құмарлардың әрекеті. Олар қандай жамандық болса да бас тартпауы мүмкін. Сондықтан Абай мен Ақыт адамгершілік идеясын жүйелі жырлаған ақындар десек орынды болмақ. Тағы оқып көрейік:

Ел қағыныш,
Мал сабылып,
Үрлік-өтірік көбейіп.
Байы қашқак,
Биі асқақ.
Көзі қекке шелейіп...
«Сызыр батыр,
Пәле шақыр»
Тұзу жүрмей аңгарға.
Су жұқпас,
Сөз ұқпас
Желбуаз, болды сандалма, –

деп бекер күйінбесе керек.

Адамдардың ниет-пиғылы бұзылып, үрлік, өсек-өтірік көбейген. Қисық-қыңырды түзетіп, елді жөнге салар бай мен бидің «көзі қекке шелейіп тұрса», «су жұқпастар мен сөз ұқпастардың» тасы өрге домалап елдің береке-бірлігіне сызат түссе, мұның арты не болмақ? Онда қандай өркенистке жетуге болады. Сол се-

бепті адамның өскен ортасы мен алған тәрбиесінің орны ерекше. Басқаша айтқанда қоғам жақсы болмаса, адам да жақсы болмауы мүмкін. Адам мен қоғамды бір-бірінен бөле қаруға болмайды. «Тірі адамның рухында, жүргегінде, қанында қоғам өмірі көрініс табады, ол қоғамның дертімен ауырады, соның қасіретінен азап шегеді, қоғамның саулығымен гүлденеді, соның бақытымен көсегесі көгереді» [5, 21], – дейді В.Г. Белинский.

Белгілі бір қоғамда өмір сүре отырып, одан тыскары болам деу қысынға келмейді. «Сөз түзелді, тындаушы сен де тузел» деп Ай бекер айтып отырған жоқ. Демек, адам мен оның жақсы қасиеттері де ұлттың басты байлығы деуге болады. Сондықтан Абай мен Ақыт ақындықты адамгершілік танымның құралына айналдырған. Басқаша айтсақ ізгіліктің сырына үңіліп, кісліктің қалыбын қалыптастыруға мән береді. Осы ретте Абайдың толық адам ұғымы бой көрсеткендей болады. «Абайдың толық адам туралы танымы сол Сократтан басталатын Платон, Плотиндердегі сүюді сүйеніш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам (совершенно мудрый человек), шығыс ойшылдары мен суфизмдегі камили инсаны мен бенделіктің қемалаттығына ұмтылған адам және Ирандағы жәуандар мәртілікпен сабактасып, туыстасып жатады» [6, 259]. Абай шығармалары арқылы адамгершіліктің сан қыры ашылып отырса, Абайдан үлгі алған Ақыт та бұл мәселеден шет қалмаған. Оның «Билерге», «Байларға», «Моллаларға», «Кедейлерге», «Жігітерге», «Қыздарға», т.б. бас-басына арнап өлең жазуында да белгілі бір мақсат ұстанғаны аян. Мәселен «Билерге» өлеңінде бидің қандай болу керектігін таратат айтып келеді де «әділет сақтар елінді» деп түйеді. Бір жағынан, би болған адамның болмысын ашады. Екінші жағынан, әділдік бар жерде елдіктің бар екенін ұғындырады. Сондықтан би қара қылды қақ жаруы тиіс. Байларға қаратса «ашық болсын қолдарын, Шық бермес Шығай тас болма» деп сарапынан сақтандырып, қайырымдылыққа үндел отырса, кедейлерден «бос сандалмай ар сақтап, жан аямай жан сақтауды» талап етеді. Жігіттің де көңіл көзі ашық болуын айта келіп, адамгершілік сипатқа назар аударады:

Бас болдым деп мас болма,
Қолында барда тас болма.
Таупық тіле құдайдан
Нәпсіне еріп нас болма, –

дейді.

Қыздардың ибалы болуы – көптің үміті мен бақыты. Сондықтан «ар-ұяты сақтай білуін, ел үмітін ақтай білуін» есіне салады. Ақыт әр топтағы жеке адамдардың әлеуметтік сипатына ерекше назар аударады да адамгершілікті алға шығарады. Осы арқылы адамдардың иманы мен ибасын жетілдіре түсуді мақсат етеді. Өйткені адам түзелмесе, заман қалай түзеледі? Ақыт елінің ертеңіне аландайды. Ол үшін өзінен кейінгілердің оң болуын тілейді. Ендігі үміт-қайырды келер ұрпақ бойынан көргісі келеді.

Абай мен Ақыт туындыларының үндестігі осымен ғана бітпейді. Ол бұдан әлдеқайда терең. Себебі Ақыт ұлы ақын шығармаларының идеялық-көркемдік ерекшеліктерін терең таниды және одан тағылым ала білді. Ол ұлы ойшыл Абайдың дәстүрін бекем ұстанып, оның ізігілік пен гуманизмді жырлайтын идеясын белгілі бір аймақ әдебиетінде орнықтыруға құш салды. Ақыттың өзі «Қос аяқ сөздер» деп атаған өлеңдерінің бірінде түйікқа тірелгендей шарасызық байқатады.

Әуре басым,
Көз жасым.
Тынбай ағып болды сел.
Иілді мойын,
Менің ойым
Не болады қайран ел?

Лирикалық кейіпкердің басы әуреге түседі, көзінен жас ағады. Ойы онға бөлінеді. Неге? Өйткені «Не болады қайран ел?» Бұл арадағы қам-қайғы жеке бастың мұддесінен туындаған. Басқаның басқаруына әбден көндігіп «мойын иген» отар елдің хам-харакетінен болып отырғанын аңғару қыын емес. Гәп, міне, осында. Ең бастысы – ел болу. Алдымен адамдардың болмыс-табигаты дұрысталуы шарт. Адамның сауатты болуы – мәселенің бер жағы. Сондықтан адам өнегелік тұрғыдан жетіліп отыруы

керек және жаман істен қашық болуы шарт. Кеменгер Абай қоғамды жақсартып, елдікті нығайтудың жолы ретінде адамдың өлшемнің биік деңгейін ұсынады. Осы тұрғыдан келгенде Ақыт та көптеген өлеңдерінде адамға деген талап пен талғамды арқау етеді. Ақыт кісілік қасиетке әркез оралып, адам болудың жауапкершілігін үнемі есke салып отырады. Адамдың мұрагтарды сактап қалу үшін неден қашық, неге жақын болу керектігі жайындағы ой-пікірлері көп өлеңдерінде көрініс табады.

Ақыл, ұят, иман, нұр,
Бір көнілге біріккен.
Елдің мінін айта ма
Ермегі жок еріккен.

Жақсы қасиеті көп кемел адам болу үшін әр адам бойына жақсы сипаттарды (ақыл, ұят, иман, нұр) сіңіруі керек. Өйткені ол адамның саналылығының өлшемі.

Ақыт жақсы, жаман адамды қатар алып екеуін шендестьре су-реттейді.

Кей жақсының мінезі,
Отырады тарылмай.
Алдынан бітпей кете ме
Арыз-арман арылмай.
Ғылым қонса жүрекке
Жиган қазына маљиңдай.
Кей шәргездің мінезі
Шапқып жанган жалындай.
Иіліп тұrap кей жақсы
Жасаң шыбық талындай.

Адам мінезіндегі жақсы, жаман өлшемдерді қатар алып осы арқылы оның әлеуметтік орнын көрсетеді. Жамандықтан сақтандырып, әділдік пен гуманизмді жырлайды. Оның шығармаларында терең идея, айқын максат болды. Ақыт көп өлеңдерін жастаға арнап, оларға үлкен үміт артады. Ел тағдырын солар ойлауы керек деген түйінге келеді. Ол үшін адамгершілік асыл қасиеттер бойынан табылатын кемел адам биігіне көтерілуі керек. Адам бойындағы жаман сипаттарды санамалап көрсету (арамдық-аярлық, надандық, еріншек-жалқаулық, өсек-өтірік,

ұятсыз-арсыздық, қанағатсыз ашкөздік, көрсекзызар-куншіл, күпілдек-мақтаншак, шенқұмар, екіжүзді-жағымпаз, т.б.) арқылы одан сақтандыруды мақсат етіп, адам деген ардақты атқа лайықты болуды талап етеді.

Қара басының қамын ғана ойлау – жетесіздік, өтірік-өсек айту – күнә, кедейліктің бір кепілі – жалқаулық пен ездік, надандық-бақытсыздық басы. Бұлар адамға да, елге де кесірін тигізер кесел. Мұндай келенсіздіктер көбейсе біртінде халықтың да қайғы-қасиетіне айналуы әбден мүмкін. Сондықтан тұра жолдан тайдыратын қылықтарды тізбектеп тұрып көзге көрсеткендей болады. Бұл тараптан да Абай мен Ақыт арасында үндестік барын байқауға болады. Айналып келгенде, негізгі ой – адам болу, ел қамын ойлар азamat болу. Енді бірде:

Ақыл, әдеп болмаса,
Пайда көрмес оқудан.
Адам күнә таптайды
Ұялу мен қорқудан, –

дейді.

Білімінді ақылмен басқарып, әдеп сақтамаса онда оқудың да пайдасы болмауы мүмкін. Халықтан ұялып, құдайдан қорықпаған адамнан ешнәрсе күтүге болмайды. Яғни ұлт болмаса арсыздық белен алуды, құдайдан қорықпау қандай да бір жамандыққа жол ашуыға ғажап емес. Демек, көп нәрсе адамның әр-ұятына байланысты. Абай: «ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы» [2, 182] десе, Л.Н. Толстой: «ұят – адам өміріндегі сенімді жолбасшы» [6, 78], – дейді. Тіпті Мұхаммед пайғамбарымыздың хадисінде ұяты жок адамның иманы жок екені айттылады. Ендеше ар-ұяты Ақыт та тегін ауызға алғып отырмаған екен. Ақын оны адамның асыл қасиеті ретінде бағалайды.

Абай мен Ақыт өмірдің көленкелі жағымен адам бойындағы жексүрін міндерге көбірек назар аударып, сын түрғысынан келуі сол тұстағы бодандық озбырлықтың зардалтарын жете сезініп өз халқының болашағына аландауынан туған ой-тұжырымдары екені хақ. «Өнер, ғылым, қыл талап, жау келді сыртың қоршалап» деп астарды қойып, ашық айтуды парыз санаған. Ақыт ел-

дін өркендең кемелденуіне кесірі тиетін міндерді шеней отырып, адамша өмір сұрудің мәні хақында пәлсапалық ой түйіп отырады. Ақынның басты мұраты – ақыл, парасаты мол, білімді, ізгі ниетті адамды тәрбиелеу, осы арқылы елдің бүтіндігін, тұтастығын сақтап өркениетті ел қатарына қосу болмақ. Мұнсыз елдің, қоғамның алға басуы қыны.

Ақыт адамның алуан түрлі мінездерін сан қырынан аша келіп:

Қайтіп жақсы боларсың,
Нақ жүргегің ағармай, –

деуі де жай айтыла қалған сөз емес. Жүректің таза болуы, ағаруы – адамгершіліктің басты белгісінің бірі. Өйткені, Абай да ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстауды талап еткен жоқ па?

Адамның ішкі жан дүниесі қебіне жүрек арқылы басқарылады. Абай «Он төртінші» қара сөзінде: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Рахымдылық, мейірбандылық уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар жүрек ісі, асықтық та – жүрек ісі» [2, 182], – деп ізгілікті жүрекпен байланыстыра қарайды. Ақыттың да жүрек тазалығын жақсы адамның бір қасиетіне балауы орынды екен.

Данышпан Абай өзінің шығармалары арқылы адам болмысына әр қырынан жаңаша қарайтын түсінік қалыптастырды десек, Ақыт та өзінің поэзиясы арқылы халықта-жастарға рухани тәрбие беруді басты мақсат еткен. Ол адамның әлеуметтік орны мен өнегелік сипатына жан-жақты талдаулар жасап, адам мінезіндегі келенсіздіктер мен іс-әрекетіндегі жиіркенішті қылықтарды шенейді және теріс әрекеттерден құтылудың жолын да мензеп көрсетеді. Бұл қолынан билігі, басынан еркіндігі кетіп, бодандық бұғауын киген халықтың жаратылыс-болмысын бұзбай, сол арқылы ұлтты сақтап қалу қажеттігі еді. Сөз жоқ, Ақыт мәні терен шығармалар жазып, елдің рухани жетекшісіне айналуы ұлы Абай тағылымы екені аян.

Әдебиеттер

1. Өуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1967.
2. Құнанбаев А. Аудармалар мен қара сөздер. – Алматы, 1977.
3. Үлімжіұлы А. Шығармалары. – Үрімжі, 1994. – 1-том. – 258-259 б.
4. Мырзахметұлы М. Абайтану. – Алматы, 2010.
5. Ақылдаң кеңі. – Алматы, 1991.
6. Даналардан шыққан сөз. – Алматы, 1987.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Абай мұрасын пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері	6
II тарау. Абайтанды тарихы	24
III тарау. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармашылық әлемі	88
IV тарау. Абай және билер сөзі	114
V тарау. Абай бағалауындағы байлам	149
VI тарау. Абай мен Ақыт	177
VII тарау. Абайдың карасөзі: болмысы мен бітімі	203
VIII тарау. Абай шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық руханият арналары	237
ҚОРЫТЫНДЫ	264
ҚОСЫМША	267

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VIII том
Пәнаралық зерттеу**

Авторлар:

Дәдебаев Жанғара, Әбдіманұлы Өмірхан,
[Кәкішев Тұрсынбек] Бисенгали Зинол-Ғабден,
Сейітжанов Зұфар, Тілепов Жұмат, Салқынбай Анар,
Үмбетаев Мұбәрәк, Тұрысбек Рахымжсан,
Бисенбаев Пазылбек, Қорібозов Ерхан

Редакторы К. Мухадиева
Компьютерде беттеген F. Қалиева
Мұқабасын безендірген К. Өмірбекова

ИБ №9173

Басуга 19.02.2016 жылы қол койылды. Пішімі 60x84 1/₁₆.
Көлемі 17,43 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыш. Тапсырыс №4357.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеттің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.